

ADDE YAYIMLANDIKTAN
KİRA ÇELİPİ DÖNÜMÜNÜ

D 3632

17 Kasım 2016

بررسی منظومه الغز، منسوب به سیبویه

عبوض هوشیار^۱
یوسف بیگ باباپور^۲

Sibavihi 181021
Lugaz 120248

درآمد

در کتابخانه ملی ایران نسخه‌ای به شماره ۲۴۱۴/۵ (برگ ۱۶۲-۱۶۹) با عنوان *الغز به «سیبویه نحوی»* منسوب شده (نک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۲، صص ۲۰۴-۲۰۵)، اما در حقیقت تصریح نشده که منظورش از سیبویه نحوی کیست. این نسخه به خط نسخ معرب از کاتبی به نام «محمد حسین» است که در سال ۱۰۸۸ هـ.ق. کتابت شده.

این منظومه لغز، حاوی ۵۲ بیت شعر است. شاعر در ابتدا شخصی به نام ثوبان را مورد خطاب قرار داده، گوید: پدرم عثمان هنگام جنگ، لباس غیر خشن و سبک بر من پوشاند و در ادامه وقایع پیش آمده در جنگ و فرود آنها در سرزمین مکه را بیان می‌کند.

بدون شک در هیچ یک از منابع موجود راجع به سیبویه نحوی معروف، صاحب کتاب، به چنین اثری از او اشاره نشده است و این امر تا امروز بر همه محققین معلوم است که سیبویه را غیر از کتاب، اثری دیگر نیست. اما به چند دلیل ضعیف، می‌توان اثر حاضر را منسوب به وی دانست:

۱- بنا به تصریح کاتب در آخر نسخه که رساله را به سیبویه نسبت داده و گوید: «هَذِهِ الْأَغَاظُ تَضَنِّفُ النَّحْوِي سَيْبَوِيه...».

۲- سراینده در آغاز به نام پدرش اشاره کرده، گوید: «كَسَانِي أَبِي عُثْمَانَ ثَوْبَانَ فِي الْوَعَا...»: (ثوبان به

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشکین شهر.
۲. نسخه‌پژوه و مصحح متون.

باز جان مخلصند از آن که
از آن است که در آن
کفن بودیم کربلا
بویکیم از بیج
اول بودست مرادت بر زمین زد
ز یاد مرگ امانم که بی خطر باقیم
که در حضور اهل بیت
زلفش در دلایم جایز کرد
بقایع عمرم را با او
باز جان مخلصند از آن که
از آن است که در آن
کفن بودیم کربلا
بویکیم از بیج
اول بودست مرادت بر زمین زد
ز یاد مرگ امانم که بی خطر باقیم
که در حضور اهل بیت
زلفش در دلایم جایز کرد
بقایع عمرم را با او

2043. Salīm, Muḥammad Ibrāhīm: Algāz al-Ḥarīrī wa-aḥāğīh fī Maqāmātihī: algāz fiqhīya wa-naḥwīya wa-lugawīya wa-adabīya; waḍa'ahā wa-ağāba 'anhā Muḥammad Abu'l-Qāsim Ibn-'Utmān al-Ḥarīrī al-Baṣrī / 'arḍ wa-ta'liq ... Muḥammad Ibrāhīm Salīm. - Al-Qāhira: Maktabat Ibn-Sīnā, 1988. - 128 S.
Enthält Auszüge aus: Al-Maqāmāt al-Ḥarīriya. - In arab. Schrift, arab. 8 E 4099

314 GHILANI, Sālim bin Muḥammad. The traditions of poetic mutārahah in al-Lughz and Ghazal in the art of ar-Raḥah. The complete documents of the international symposium on the traditional music in Oman ... 1985. Part 1. Ed. Issam el-Mallah. Wilhelmshaven: Noetzel Verlag, 1994 (Publications of the Oman Centre for Traditional Music, 1). pp.85-92 (Ar-Raḥah is an ancient ... dance.)

22 ARALIK 09

Yunus Tulyan

LUGAZ

20 KASIM 1992

On Yedinci Asır Lügazleri

(Abdi, Ceanni [Bursali], Edib, Fanni,
Nabi, Nazim, Rami Papa, Rifati, Subit,
Salim, Şehri, Seyhi, Neysi)

Türkiyat Enstitüsü Tr. 2

Lugar

11 HAZIRAN 1992

el-Ulum İndeksi - Arab, 35-

D.B 5791-

Celebioglu, Dr. Dr. Amil

"Lügazlara dair" Türk Kültürü,
Ankara.

1978/17 sayı 193 ss. 43-47

Lugaz

TED(TFS/FKH/ILT)

Tusi, Resaili - Asr, s.285

812. [ANWARI-ALHOSSEINI, Shams. Logaz und Mo'amma. Quellenstudie zur Kunstform des persischen Rätsels. Berlin, Kl. Schwarz, 1986, 307 p. (Islamkundliche Untersuchungen, 116)]

21 KASIM 1991

- Lugaz
- Moamma

MADE YAYINLANMIŞ
SONRA GELEN DOKÜMAN

0174 Ğuday, Aḥmad
Miḥnat al-Nahḍa wa-luğz al-tārīḥ fī al-fikr al-'arabī al-ḥadīṯ wa-l-mu'āşir / Aḥmad Ğday. - T. 1. - Bayrūt: Markaz Dirāsāt al-Waḥḍa al-'Arabīya, 2005. - 212 p.; 24 cm

Bibliografya: p. 181-206. - İndice
ISBN 9953-450-87-0

1. Nahḍa 2. Países árabes - Vida intelectual - S.XX 3. Países árabes - Historia - S.XX I. Título.
008(5/6=411.21)"19"

950/960"19"
ICMA 4-56746 R. 63493

11 EYL 2009

176-180) Luqay

مطالعات

في

الشعر الملوحي والعثماني

Türkiye Diyanet İşleri İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	10371
Tasnif No. :	892:7 EMİM

دار العلم للملايين

ص.ب. ١٠٨٥ - بيروت

الفصل الثالث

الألفاظ والأحاجي

إذا كانت قراءة التاريخ الشعري سهلة، لا لبس فيها ولا إبهام، ولا تقتضي سوى عملية حسابية يسيرة، فإن ثمة فنا شعريا قديما آخر، واكبه في هذه الحقبة قوامه الغموض والإشكال، ونعني به التلغيز والأحاجي. وقد حظي كل منهما بعناية الأدباء واهتمامهم، فذاعا أي ذبوع، وانتشرا كل الانتشار، حتى عدّا من الفنون الأصيلة التي ينبغي للشاعر أن ينظم فيها.

ويخيل إلينا أن ما دفع الشعراء إلى طرّق هذه المسالك ثقافتهم الفقيرة، الضحلة، وقصور أخیلتهم عن ابتداء الاستعارات والتشابه، والصور الشعرية عامة، فعوضوا عن ذلك بالجنوح إلى الصناعة اللفظية يظهر طول باعهم في اللغة وما يتصل بها. وقد أثارت حميتهم، وحفزت همهم على هذا الكد الذهني تلك المجالس الأدبية التي كان الناس يقبلون عليها، ويصغون فيها إلى مناظرة الأدباء ومناقشتهم. وقد يسهمون في حلّ هذه الألغاز، ويجهدون في الوصول إلى حل تلك الأحاجي، فاذا ما نجحوا طربوا للنجاح، وازدادوا إقبالا على المجالس التي كانت تطرح فيها، وولعوا بالمزيد منها، وهكذا راجت المراسلات بالألغاز، وذاع النظم بالمعمّيات، وأقبل كثير من الشعراء على هذا اللون الشائع، فإذا هو مظهر من مظاهر الرياضة الذهنية، والثقافية في

العصر، بل هو سمة من سمات هذه الحقبة^(١) ولو حاولنا أن نستقصي البواكير الأولى لهذا الضرب من الفن وجدناه يرتد إلى عهد سحيق من العصر الجاهلي، ورأينا أن «الملاحين» قد تكون الأساس أو المنطلق الذي صدر منه الشعراء.

و «الملاحين» كلمة اشتقت من «اللحن» وهو - كما تشرحه المعاجم - التعريض والإيماء. تقول «لحنتُ له لحنًا» إذا قلت له قولاً يفهمه ويخفّي على غيره. وملاحنة الرجلين: مفاطنة أحدهما للآخر باستخراج فحوى قوله، وما في نيته، أو ضميره. ويشبهه مصطفي صادق الرافعي^(٢) بالكتابة الخفية، أو السرية المعروفة عند الأوربيين؛ والفرق بين عمل الغربيين والعرب فيه أن العرب لم يعرفوه إلا في القول والاشارة، فكانوا يتكلمون في ذلك بما يؤخذ على الرمز. وساعدهم على هذا أن في اللغة العربية ألفاظا تحتمل الدلالة على معنيين أو أكثر، كأن تقول «ما رأيتُه» أي ما ضربتُ رثتُه. و «ما كلمتُه» أي ما جرحتُه، وهكذا. ولقد ألف ابن دريد في هذه الألفاظ كتابا دعاه «الملاحين»^(٣) قال في مقدمته «هذا كتاب ألفناه ليفزع إليه المجير المضطر على اليمين المكره عليها، فيعارض بما رسمناه، ويضمّر خلاف ما يظهر ليسلم من عادية الظالم، ويتخلص من جنف الغاشم»^(٤).

وللفقهاء كلف بهذه الألفاظ، لأنها تفتح لهم أبوابا كثيرة مما يدعونه بـ «الحيل الشرعية» ولهم فيها ألغاز ومطارحات. أما أهل اللغة فيسمونها «فُتَيافُتِيَّة» العرب «أو طيب العرب» أو «مساجع العرب» وعليها بنى الحريري المقامة الثانية والثلاثين^(٥).

(١) انظر عانوتي ص ٦٩.

(٢) تاريخ آداب العرب ٤١٧/٣.

(٣) صححه وعلق عليه ثم نشره ابراهيم الطفيش الجزائري. وطبعه بالمطبعة السلفية بمصر سنة ١٣٤٧ هـ.

(٤) الملاحين ص ٣.

(٥) الرافعي ٤١٧/٣.

-
- 1 FATMA BETÜL ARIKAN, Ali Emirî Manzum 718 numaralı Lugaz Mecmuasının (50a-90b) çeviriyazımı ve incelenmesi, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2011

  - 2 HAVA LAÇİN, Millet Kütüphanesi Ali Emirî Kitaplığı manzum 719 Numaralı Lugaz Mecmuasının (39b-80a) çeviriyazımı ve incelenmesi, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2011

  - 3 NEVİN ÇAKIROĞLU, Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 1542'de kayıtlı Muamma-Lugaz mecmusu: İnceleme-metin, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014

  - 4 NEVRES KİP, Millet kütüphanesi Ali Emirî Kitaplığı manzum 719 Numaralı Lugaz Mecmuasının (80b-121b) çeviriyazımı ve incelenmesi, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2011

  - 5 NURGÜL AYAR, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Manzum 567'deki Lügaz Mecmuası (vr. 245-280 metin-inceleme), Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2011

  - 6 ORHAN ÇAĞRI SARIHAN, Ali Emiri Manzum 718 Numaralı Lugaz Mecmuasının (01b-50a) çeviriyazımı ve incelenmesi, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2011

  - 7 ÖMER HATUNOĞLU, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Manzum 567'deki Lugaz Mecmuası (vr.334b-383b): İnceleme-metin, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2013

تاريخ آداب العرب

LUGAZ (403-418)

تأليف

مصطفى صادق الرافعي

Handwritten signature/initials

الجزء الثالث

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Fikirhanesi	
Key:	1580-3
Tasnif No.:	892.769 RAF.7

الناشر
دار الكتاب العربي
بيروت - لبنان

الألفاظ والأحاجي والعميات وغيرها

الألفاظ

هي جمع لفظ ، وأصله الحفرة الملتوية يحفرها اليربوع والضب والقار ، لأن هذه الدواب تحفر جحرها مستقيماً الى أسفل ثم تحفر في جانب منه طريقاً وفي الجانب الآخر طريقاً ، وكذلك في الجانب الثالث والرابع ، فإذا طلب بعضها البدوي بعبارة من جانب نفق من الجانب الآخر ، ثم استدلوه في الإتيان بالعبارة يدل ظاهرها على غير الموصوف بها ويدل بإطنابها على رعي من قبيل الملاحن ، وتشارك المعنى والأحاجي أيضاً من حيث التشبيه في عيسها وإيرادها على ذلك الوجه المقصود ؛ إلا أن بينها فروقاً في الاعتناء والاستطلاح عند المتأخرين - كما تعرف ذلك فيما نسوقه منها وما نذكره من غيرها - .

أما الألفاظ فقد قال فيها السيوطي : هي أنواع ؛ ألفاظ قصدها العرب ، وألفاظ قصدها أئمة اللغة ، وأبيات لم تقصد العرب الإلفاظ بها وإنما قالتها فصادف أن تكون ألفاظاً . وهي نوعان : فإنها تارة يقع الإلفاظ بها من حيث معانيها ، وأكثر أبيات المعاني من هذا النوع ، وقد ألفت ابن قتيبة في هذا النوع مجلداً حسناً ، وكذلك ألفت غيره ؛ وإنما سمو هذا النوع أبيات المعاني لأنها تحتاج الى أن يُسأل عن معانيها ولا تُفهم من أول وهلة ؛ وتارة يقع الإلفاظ بها من حيث اللفظ والتركيب والإعراب ...

ثم أورد أمثلة من ذلك ، كالذي أنشده ابن سلام في كتاب الأضداد لأبي دؤاد الإيادي :

لغت نامه ← واژه نامه

لغز (lo.qaz)، در لغت به معنی راه پیچاپیچ و در اصطلاح بدیع سخنی است که در آن گوینده صفات و ویژگی های شخص یا چیزی را بیان کند، بی آنکه نامی از آن بیاورد و سپس از شتونده بخواهد که آن نام را پیدا کند. لغز در بیشتر موارد با عبارت «چیست آن» آغاز می شود به همین سبب به آن چیستان نیز می گویند: «چیست آن مرغی که ناساید زمانی از صغیر - شخصش اندوده به زر و فرقتش آلوده به قیر» که منظور «قلم» است. یا «لعبتی چیست لغز و خاک مزاج - که به آبی ست از جهان خرسند / دست بر سر نهاده پنداری - به سر خویش می خورد سوگند» که مقصود «کوزه» است و گاه این سخن بدون لفظ «چیست آن» بیان می شود: «بی روح پیکری ست گه جنگ جان شکار - بی دود آتشی ست گه رزم پر شرار» که پاسخ آن «شمشیر» است. لغز نوعی شعر وصفی است که در آغاز، در مقدمه قصیده ها* و به عنوان تشبیب* به صورت پرسشی و یا خطابی به کار می رفت و به دلیل وابستگی آن به قالب قصیده*، اوج و رکود آن نیز به تحولات قصیده گویی وابسته بود. لغز در دوره سبک خراسانی بیشتر رواج داشت. در دیوان ناصر خسرو و مسعود سعد نمونه های بسیاری از آن یافت می شود. در سده های چهارم تا ششم هجری به صورت مستقل به کار گرفته شد. از برجسته ترین لغزهای این دوره، لغز فرخی در وصف شمشیر و لغز منوچهری درباره شمع است که به ترتیب چنین آغاز می شوند: «چیست آن آب چو آتش و آهن چون پرنیان - بی روان تن پیکری پاکیزه چون بی تن روان» □ «ای نهاده بر میان فرق جان خویشتن - جسم ما زنده به جان و جان تو زنده به تن.» از دیگر شاعران لغز ساز این دوره، امیر معزی، عبدالواسع جبلی و ابن یمن هستند. با ورود صنایع ادبی و پیچیدگی های لفظی در شعر، رفته رفته لغز تغییر یافت و به صورت پیچیده تری درآمد که معما* نام گرفت و در دوره بازگشت با رویکرد دوباره شاعران به قصیده سرایی، کاربردی دوباره یافت، اما این کاربرد مدت کوتاهی ادامه داشت و به تدریج از میان رفت. توحید شیرازی و فتحعلی خان صبا از شاعران این دوره اند. صبا لغزهایی به نام کتاب، خشخاش، خریزه، نیزه، عینک و جز آن دارد و مطلع دو لغز نیزه و عینک به ترتیب چنین است: «این چه ماری ست که بر سینۀ خصمش گذر است - خیزران پیکر و آهن دم و فولاد سر است» □ «کیست آن پیر خمیده تن پاکیزه ضمیر - که ز روشندلی اش همچو جوان گردد

نامتجانس، شگفت آور، و دور از انتظار دارد.» با این حساب، در لطیفه های چیستان گونه، این پاسخ نامتجانس و دور از ذهن است که باعث خنده و تشکل لطیفه می شود. این نکته نیز درخور یادآوری است که در این نوع لطیفه نمی توان پاسخ را از روی پرسش به دست آورد، چرا که ویژگی اصلی لطیفه های چیستان گونه، پاسخی نامتجانس است که با منطق روزمره نمی خواند (که البته در خود متن لطیفه کاملاً متجانس است). یاد کردنی است که وجه مشترک لطیفه های روایت گونه و چیستان گونه این است که هر دو خنده انگیز و شوخند و از سویی، روایتگری دارند که معمولاً با گوینده یا نویسنده آن یکی است. روشن است که هر دوی این لطیفه ها می توانند انواعی را شامل شوند. لطیفه ها از نظر موضوع به انواعی تقسیم می شوند که بعضی از آن ها عبارت است از: آ - لطیفه های سیاسی که درباره موضوعات و شخصیت های سیاسی است. ب - لطیفه های سکسی که پیرامون مسائل جنسی است. پ - لطیفه های هجوآمیز که به هجو تیپ خاصی از مردم، از جاهای مختلف، و عادات و اخلاقیات خاص آن ها می پردازد، مثل لطیفه هایی که درباره خساست اسکاتلندی ها گفته می شود. ت - لطیفه های مذهبی که در آن از موضوعات یا شخصیت های مذهبی استفاده می شود. ث - لطیفه های زبان پردازانه که بر اساس بازی های زبانی صورت می گیرد. ج - لطیفه های مهمل که در گفتار روزمره به آن لطیفه های سرکاری می گویند. این نوع از لطیفه ها درباره موضوعات بی سروته و مهمل است و برای دست انداختن مخاطب نقل می شوند. د - لطیفه های عقیدتی. ذ - لطیفه های اجتماعی، مثل لطیفه های تبعیض نژادی. هرچند بیشتر لطیفه های فارسی به صورت گفتاری اند نه نوشتاری، نمونه هایی از صورت مکتوب آن را در متن های ادبی قدیم، به شکل حکایت های بهلول، جُحی، ملا نصرالدین و نیز در برخی حکایت های منظوم یا منثور سعدی (۶۰۶ - ۶۹۱ م) و عبید زاکانی (۷۷۱ ق)، در لطایف الطوائف مولانا فخرالدین علی صفی (۹۳۹ ق) [پسر ملا حسین کاشفی] و در دوره معاصر، در صفحه جوک برخی از مجله ها و نشریه های فکاهی می توان یافت.

منابع: مقدمه ای بر طنز و شوخ طبعی در ایران، ۱۵۸۰-۱۵۹۰، نشانه شناسی مطایبه، ۴۱-۱۷.

ربیعان

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد سوم، تهران، ۱۳۸۰

(EI², V/806-807).

برخی، تفاوت‌های اندکی میان الغاز، احاجی و معماها قائل شده‌اند (مثلاً نک: تهانوی، ۱۰۸۲/۲-۱۰۸۴؛ طاش کوپری زاده، ۲۵۱/۱؛ بغدادی، عبدالقادر، همانجا؛ رشید و طواط، ۷۰؛ ابوزید، ۲۸۸)؛ اما از لحاظ ماهیت میان آنها تفاوت عمده‌ای وجود ندارد (نک: ابن اثیر، ۸۴/۳، ۸۵) و همه تنها نوعی سرگرمی علمی، زبانی و گاه بازی با کلمات بوده است. حاجی خلیفه احاجی را از فروع علم لغت و صرف و نحو دانسته، می‌گوید: احاجی علمی است که در آن از واژگانی که ظاهراً با قوانین زبان عربی مخالفند و نیز تطبیق آنها با قواعد زبان عربی بحث می‌شود (۱۳/۱). همچنین گفته شده احاجی یعنی اینکه پرسش کننده لفظی مرکب بیاورد و مشابه آن را که لفظی بسیط و مستقل است و معنایی متفاوت دارد، از مخاطب بخواهد. در زبان عربی عنوانهای دیگری نیز وجود دارد که از نظر معنا به لغز، احجیه و معما بسیار نزدیکند و با وجود تفاوتی که میان آنها ذکر شده است، به جای یکدیگر به کار رفته‌اند (ابن اثیر، همانجا؛ صفدی، ۳۴۷)، از جمله: مُعاياة، عویص، رمز، ملاحن، مرموس، تأویل، کنایه، تعریض و... (نویری، ۱۶۲/۳؛ حسینی، ۳۱۳، ۳۱۲/۱).

لغز در فرهنگ سامی ریشه‌ای بس کهن دارد. نمونه‌هایی از این فن در تورات وجود دارد، مانند لغزی که از شمشون در «سفر داوران» آمده است (نک: عهد عتیق، داوران، ۱۴: ۹-۱۲؛ شیخ، ۶۲).

در ادبیات عرب، شاید بتوان لغز را به برخی تفارهای زبانی پیوند داد، زیرا شاعران با بهره‌گیری از اسلوبها و سبکهای پیچیده گوناگون می‌کوشیدند تا هوش و ذکاوت مخاطب را مورد آزمایش قرار دهند (نک: شیخ، ۲۹، ۳۳). نقش کاهنان و ساحران را نیز در این زمینه نمی‌توان از نظر دور داشت (همو، ۶۳). یکی از شواهد کهن این فن در ادبیات عرب پرسشی است که مردی، بر زنی هند نام و مشهور به زبان دانی و فصاحت طرح می‌کند تا ذکاوت وی را بیازماید (ابن قتیبه، ۲۳۳/۲؛ کحاله، ۲۳۲/۵). نیز اشعاری را که امرؤ القیس و عبید بن ابرص رد و بدل کرده‌اند، از شواهد این فن در عصر جاهلی به شمار آورده‌اند. شایان ذکر است که در این گفت و گو عبید به جای «الغاز» واژه «أوبد» را به کار برده است (ابن ظافر، ۱۳-۱۵؛ جندی، ۲۲/۱).

از سده ۳ تا ۴ق علاوه بر نمونه‌های پراکنده‌ای که از نویسندگان و شاعران از جمله ابونواس در این زمینه به چشم می‌خورد (مثلاً نک: جاحظ، ۵۳۷/۳؛ حمزه، ۱۸۸-۱۹۴)، کتابهایی نیز با نام المعمی و نامهای مشابه دیگر تألیف شد که برخی از آنها عبارتند از: المعمی، منسوب به خلیل بن احمد فراهیدی (ابن نباته، ۲۶۸)؛ العویص، اثر محمد بن خالد ابن عبدالرحمان برقی (د ۱۹۰ق) (بغدادی، هدیه، ۸/۲)؛ کتاب المعانی الکبیر، تألیف ابن قتیبه (حیدرآباد دکن، ۱۳۶۸ق)؛ المعارض، اثر یحیی ابن ابی منصور موصلی (د ۲۹۲ق) (همان، ۵۱۷/۲)؛ المسکت فی اللغات، نوشته زبیر بن احمد زبیری (د ۳۱۷ق) (همان، ۳۷۳/۱)؛ اللغز، از محمد بن احمد بن عبدالله، مشهور به مفتح (د ۳۲۰ق) (همان،

۵۸: فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادیها)، استان ششم، دایره جغرافیایی ستاد ارتش، تهران، ۱۳۳۰ش؛ کرمی، بهمن، راههای باستانی و پایتختهای قدیمی غرب ایران، تهران، ۱۳۲۹ش؛ گدار، آندره، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، ۱۳۵۸ش؛ گزارش مشروح حوزه سرشماری خرم‌آباد، وزارت کشور، تهران، ۱۳۳۸ش؛ گلزاری، مسعود، کرمانشاه - کردستان، تهران، ۱۳۵۷ش؛ نقشه راههای جمهوری اسلامی ایران، تهران، سحاب، شم ۵۰۶؛ نقشه عملیات مشترک (زمینی)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران، ۱۳۷۱ش، گ ۹-۳۹ NI؛ واندنبرگ، لویی، باستان شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، تهران، ۱۳۴۸ش؛ یا قوت، بلدان؛ نیز: Stein, A., Old Routes of Western Iran, London, 1940.

مژگان نظامی

الطاف، حسین، نک: حالی.

الغاز و احاجی، دو واژه تقریباً مترادف که معادل چیستان و معما (م) است:

الغاز، جمع لُغز (یا لُغز، لُغز، لُغز و لُغز) مایه معنایی آن، پیچیدن و تابیدن (لازم و متعددی) است (نک: لین، VII/2664) و در اصطلاح سخنی موزون و مشتمل بر صفات و ویژگیهایی است که مجموعاً و به گونه‌ای استعاری و ابهامی بر یک ذات دلالت کند و مخاطب با درایت خود و با استفاده از آن صفات و ویژگیها بتواند بدان پی‌برد. این عبارت باید دلنشین و مطبوع باشد و با حشو زاید به اطناب کشیده نشود و از تشبیهات کاذب و استعاره‌های بعید به دور باشد تا مورد پسند اهل بلاغت قرار گیرد (ابن حجه، ۳۹۳؛ نک: تهانوی، ۱۲۹۵/۲؛ طاش کوپری زاده، ۲۴۹/۱-۲۵۹؛ جرجانی، ۲۰۲؛ شمس قیس، ۴۲۶؛ در خصوص جایگاه لغز در علم بلاغت، نک: طاش کوپری زاده، ۲۵۱/۱-۲۵۲؛ شیخ، ۶۹-۷۲)، مثلاً در مورد قلم:

و ذی خضوع راکع ساجد و دمه من جفنه جاری
مواظب الخمس لاوقاتها منقطع فی خدمة الباری
لغز یا در نثر است و یا در نظم، و به طور کلی به دو دسته تقسیم می‌گردد:

۱. الغاز معنوی، که با ذکر صفات ذات، به موصوف اشاره می‌شود. این نوع از لغز را ساده یا وصفی نیز نامیده‌اند. الغازی که در علوم مختلف چون نحو، حساب و فقه گفته شده، از ملحقات الغاز معنوی است که الغاز فنی نیز خوانده شده‌اند (نک: همو، ۵۰-۵۳).

۲. الغاز لفظی، که با آوردن واژگانی که متضمن نام موصوف یا برخی از حروف آن است، به موصوف اشاره شود. این کار ممکن است با تصحیف، قلب، حذف یا تبدیل صورت پذیرد (نک: ابن اثیر، ۸۶/۳؛ شیخ، همانجا).

احاجی، جمع اُحجیة در لغت برگرفته از حِجَا (یا حِجِی) به معنای عقل، خرد، هوش، درک، قوه استنباط، ادراک و شعور (نک: لین، II/523) و در اصطلاح نوعی بازی فکری مبتنی بر حدس و گمان است که در میان مردم رایج بوده است و به هر حال نوعی معمای نزدیک به لغز به شمار می‌رود (جوهری، ذیل حجو؛ بغدادی، عبدالقادر، ۱۱۳/۳؛

buted the idea of the divine institution of the language, has a rather inconclusive attitude to the subject, judging by the lukewarm opinions of his disciples. The same applies to the Imām al-Ḥaramayn and to al-Ḡhazālī (see *Muzhir*, i, 20). A similar position is adopted by the Mu'tazilī grammarians Abū 'Alī al-Fārisī and Ibn Dīnār (who attributes to Sibawayh's pupil, Abū 'l-Ḥasan al-Akhfash, the same cautious attitude; see *Khaṣā'is*, i, 41).

Considerably more interesting is the problem which the Mu'tazilīs raised towards the middle of the 3rd/9th century, that is, the absolute arbitrariness of the linguistic symbol compared with the no less absolute immutability of the *lughā*. These two extreme positions were represented, the first by Abū 'l-Ḥusayn al-Ṣāliḥī and the second by 'Abbād b. Sulaymān al-Ṣaymarī (ca. 250/854; see the *Maḳālāt* of al-Ash'arī, ii, 186, and i, 250). The argument of 'Abbād was as follows: "if there existed no particular relationship between articulated sounds and the objects they signify, the assignation of each of these signifiers to a signified object would be tantamount to choosing a possibility of assignation without any motive (*tardīḥ bi-dūn muradidīḥ*), which is absurd" (quoted by al-Rāzī, *Tafsīr*, i, 22). The other Mu'tazilīs did not follow 'Abbād: "There is no necessary relationship", the *ḳaḍī* 'Abd al-Djabbār (415/1025) was to say, "between the expression (*al-'ibāra*) and the content, such that one cannot exist without the other" (*Mughnī*, v, 20). For al-Ṣāliḥī, such arbitrariness has no limits since it is possible, he claimed, "to change today the names [of things] and the *lughā* as it presents itself to us at the present time" (*Ḳalb al-lughā*; *Maḳālāt*, ii, 186). Later, these two opinions came to be reconciled: "As for those things which have become the object of a convention", the *ḳaḍī* 'Abd al-Djabbār was to assert, "it is certain that they could have been established according to an entirely different system with the same validity. But the moment that these objects are fixed by a conventional system, they are assimilated, for the user, to that which could not be otherwise than it is" (*Mughnī*, xvi, 191). In the same period, Ibn Sīdā reproduces this dichotomic formula which summarises well the reconciliation of the two extremes: "Language is constraint (*idtirāriyya*), although the conventional expressions of which it is composed have been (at the moment of *wad'c*) freely chosen (*ikhṭiyāriyya*)" (*Mukhaṣṣaṣ*, i, 3).

The expression *'ilm al-lughā* (or *'ulūm al-lughā*), has always denoted, as opposed to *'ilm al-naḥw* (or *'ilm al-'Arabiyya*), lexicology or more exactly the science of the datum of the language (cf. al-Zadī-djādī, *Iḍāḥ*, 79; Ibn Fāris, *al-Ṣāhibī*, 31; Ibn Ya'īsh, *Sharḥ*, i, 4; al-Rādī, *Sharḥ*, i, 4; *Muzhir*, *passim*, etc.). Ibn Khaldūn defines *'ilm al-lughā* as "the science of the instituted elements of the language" (*hādihā 'l-'ilm huwa bayān al-mawḍū'āt al-lughawiyya*; *Muḳaddīma*, 1059), a science which he includes along with *'ilm al-naḥw* and *'ilm al-bayān* (style) among the *al-'ulūm al-lisāniyya* (*ibid.*). Besides this expression, there was also another: *fikh al-lughā* which functioned as a synonym of *'ilm al-lughā*, but it seems likely that this was a more specialised branch of the same discipline, that is, the study of the semiological distinctions and affinities which exist between the elements of vocabulary (cf. the work of Ibn Fāris cited above, the *Fikh al-lughā* of al-Tha'ālībī and the *Mukhaṣṣaṣ* of Ibn Sīdā, as well as the definitions of Ibn Khaldūn, *Muḳaddīma*, 1060-1). The very frequent modern usage of *lughā* with the sense of "language" has led certain of our contemporaries

to attempt to employ the expression *'ilm al-lughā* to represent the modern concept of "linguistics", which is not entirely appropriate because this signification has had, and still has, the sense of lexicology. A different term exists to denote this concept: *'ilm al-lisān* (often abridged into *lisāniyyāt*), which al-Fārābī employs in his works and in particular in his *Iḥṣā' al-'ulūm*, where he envisages in a very distinct fashion the possibility of constructing a general linguistics extending to all languages and no longer to one particular language (8-13, 21).

Bibliography: Sibawayh, *al-Kitāb*, Būlāḳ, i-ii, Cairo 1316-17; Kāli, *Amālī*, i-iii, Cairo 1344; Zadīdjādī, *Iḍāḥ 'ilal al-naḥw*, Cairo 1959; *idem*, *Madījalīs al-'ulamā'*, Kuwait 1962; Ibn Abī Dāwūd, *Kitāb al-Maṣāḥif*, Cairo 1955; Djāḥiz, *Bayān*, i-iv, Cairo 1960; Ibn Dīnār, *Khaṣā'is*, i-iii, 1952-6; *idem*, *al-Muḥṣif*, i-iii, Cairo 1954-60; *idem*, *Sirr ṣinā'at al-'irāb*, i, Cairo 1954; Suyūṭī, *Muzhir*, ed. Cairo n.d., i, ii; Ibn Ḳutayba, *Ta'wīl mushkil al-Ḳur'ān*, Cairo 1973; al-Khalīl b. Aḥmad, *Kitāb al-'Ayn*, ed. Darwīsh, i, Cairo 1967; Abū 'Alī al-Fārisī, *al-Takmila*, Escorial ms., 42; Djurdjānī, *Dalā'il al-'idjāz*, Cairo 1335; Fārābī, *Kitāb al-Hurūf*, Beirut 1969; *idem*, *Iḥṣā' al-'ulūm*, Madrid 1932; al-Ḳāḍī 'Abd al-Djabbār, *Mughnī*, vii, xvi, Cairo 1961, 1960; Ibn Sīdā, *Mukhaṣṣaṣ*, Cairo 1316-21; Faḳḥr al-Dīn al-Rāzī, *al-Tafsīr al-ḳabīr*, i-xiv, Cairo, n.d.; al-Rādī al-Astarābādī, *Sharḥ al-Kāfiya*, Istanbul 1275; Ibn Ya'īsh, *Sharḥ al-Mufaṣṣal*, i-x, Cairo n.d.; Ibn Khaldūn, *Muḳaddīma*, Beirut 1967; Shāfi'ī, *Risāla*, ed. A.-M. Shākir, Cairo 1940; J. Fück, *'Arabiyya*, Fr. tr. Paris 1955; A. Hadj-Salah, *Linguistique arabe et linguistique générale*, typewritten thesis, Paris-Sorbonne 1979; *al-Lisāniyyāt*, *Revue algérienne de linguistique*. Institut de Linguistique et de Phonétique, Alger, i/1, 28-38, i/2, 55-6.

(A. HADJ-SALAH)

✗ LUGHĀ, 'ILM AL- [see LUGHĀ].

✗ LUGHĀT-NĀMA [see DEHKHUDĀ, in Supplement].

✗ LUGHZ (A., pl. *alghās*) "enigma", MU'AMMĀ (pl. *mu'ammayāt*) "word puzzle, verbal charade", UḤḌIYYA (pl. *ahādīn*) "riddle, conundrum", three Arabic terms often used in a figurative sense, but basically referring to three kinds of literary plays upon words which are fairly close in type to each other.

The enigma is generally in verse, and characteristically is in an interrogative form. Thus for *falak* "heavenly firmament": *mā 'adam^u fi 'l-ḳakki, lākin tarā || min-hū wudjūdān haythumā staḳbalak ||* [. . .] *fa-in ḳaḳā'nā ra'sahū faḳwa lak* "What is the thing which in reality has no existence, but nevertheless you see it in existence wherever you confront it [. . .] and if we cut off its head (= *fa*), it will be yours (= *lak*)?".

The *mu'ammā* is to be distinguished from the *lughz* by the absence of the interrogatory element and by the fact that the sense of the passage, also in verse, had been made "blind" by various procedures. Thus it may be formed by designating one or more words by various clues to the letters forming it or them or by allusions relating to the pronunciation: the alphabetic value, the numeral value of the letters, misreading or inversion (*ḳalb*). Mostly, no account is taken of the vowels or of letters without phonetic value. Good taste is the rule.

The invention of the *mu'ammā* is attributed to Khalīl b. Aḥmad, the inventor of prosody, while the Persians of course attribute it to 'Alī b. Abī Ṭālib.

“Yine mi kavga var?”

“Hayır. Tahira'nın kızı olmuş, ama çocuk ölü doğmuş!” diyerek hıçkırıklar içinde içeri girdi.

Düşündüm ki “Tahira ve Ata tekrar kavga ederlerse, hangi Tutu aralığını düzeltecek?”

(“Boş Şişeler, Boş Kutular” adlı kitaptan)

¹ Aşraf, A.B., *Masa'il-e Adab-Tankid o Tacziya*, Sang-e Meel Publications, Lahor 1995, s. 415

² Der. Aşraf, A.B.: Ahmad, Anvar, *Minto ki Bis Kahaniyan*, Beacon Books, Multan 1993, s. 9-10

³ Ahmad, Anvar, *Urdu Afsana-Tahkik o Tankid*, Beacon Books, Multan 1988, s. 207

⁴ Der. Aşraf, A.B.: Ahmad, Anvar, *a.g.e.*, s. 10

⁵ Aşraf, A.B., *Kuch Na'e aur Purane Afsananigar*, Sang-e Meel Publications, Lahor 1987, s. 79

⁶ Özellikle altın tartmakta kullanılan ağırlık ölçüsü birimleri.

⁷ 1919'da Müslümanlar ve Sihler, Amritsar'da bir açık toplantı yaparlarken, İngilizler üzerlerine ateş açmış ve bu olayda çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

⁸ 1947'de Hindistan ikiye ayrıldı. Müslümanlar “Pakistan” adıyla ayrı bir ülke kurdu- lar. Bu bölünme sırasında çatışmalar meydana geldi ve binlerce insan öldü. Binlerce tecavüz olayı yaşandı ve can ve mal kaybı oldu.

⁹ Ahtar, Salim, *Afsana - Hakikat se Alamat tak*, Maktaba-e Aliya, Lahor 1976, s. 231

¹⁰ “Dhuan”, “Bu”, “Kalî Şalvar”, “Thanda Goşt”, “Khol Do” ve “Upar, Niçe aur Darmiyan” gibi öyküleri yüzünden, Minto hakkında dava açılmıştır. (*Minto ki Bis Kahaniyan*, s. 10)

¹¹ Ahtar, Salim, *a.g.e.*, s. 229

¹² Aşraf, A.B., *Masa'il-e Adab.....*, s. 428

¹³ Der. Aşraf, A.B.; Ahmad, Anvar, *Minto ki Bis .....*, s. 165-173

¹⁴ Pakistanlı ünlü matematikçi. “Haksar Hareketi”nin lideri.

KLÂSİK ARAP ŞİİRİNDE LUĞAZ

M. Faruk Toprak*

Özet: Bu makalede, Abbâsî Devrinden itibaren klâsik Arap edebiyatında müstakil bir şiir konusu olarak ortaya çıkan ve *bilmece şiir*, *muamma şiir* anlamına gelen *luğaz* ele alınmaktadır.

Summary: In this article we deal with some poems, that flourished in the Abbasid period, named *luğaz* and means *poems composed in riddles*.

Luğaz, sözlükte Jerboa (Yerbû') denilen çöl faresinin yuvasına verilen addır. Jerboa, saklandığı yerin bulunmaması için yer altında bir sağa bir sola açılan yollar kazar ve labirent şeklinde bir yuva yapar. Edebiyatta ve özellikle şiirde, bir sözü ya da bir kavramı doğrudan ifade etme veya bir nesneyi açık bir dille tasvir etme yerine onu ima eden ifadeler kullanılıp şiiri bir bilmece hatta bazen bir muamma şekline sokmaktır.

Chahiliye ve Emevî dönemleri şairlerinin divanlarında ve yine bu dönemlere ait seçme şiirleri içeren koleksiyonlarda luğaza hemen hemen hiç rastlamamaktayız. İlk luğaz örneklerini Hammâd er-Râviye'nin (ö. 155/771) bazı beyitlerinde görmekteyiz. Adaşları Hammâd 'Acred, Hammâd ez-Zibirkân (en-Nahvi) ve Bekr b. Muş'ab el-Muzenî ile bir dost meclisinde bir araya gelen Hammâd, şair Ebu 'Atâ' es-Sindî'yi de meclise çağırır. Ebu 'Atâ', bazı harfleri telaffuz edemeyen ve *cin* harfinin yerine *zâ*, *şin* harfinin yerine *sin* harfini çıkaran birisidir. Meclistekiler, içinde bu harflerin bulunduğu *cerâde* (çekirge) ve *zucc* (mızrağın sivri ucunun oturtulduğu yuvarlak demir) kelimelerini ona söyleyip eğlenmek isterler. Hammâd kendisine, *Luğazla aran nasıl?* diye sorar. O da, *iyidir* diye cevap verince Hammâd şöyle sorar:¹

فما صفراء تكنى ام عوف كأن رجيلتها منجلان

Künyesi Ummu Avf olan ve ayakları adeta birer orak olan sarı renkli- nin adı nedir?

Ebu 'Atâ' hemen *zerâde* cevabını verir. Hammâd, *bidin* diyerek bir başka soruya geçer:²

فما اسم حديدة في الرمح ترسى دوين الصدر ليست بالستان

Mızrağın baş kısmının biraz altına yerleştirilen ve sivri ucu olmayan demirin adı nedir?

* Prof. Dr., A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı. Anabilim Dalı.

17 TEMMUZ 1993

kulu bir kuvvet olmamıştır. Tersine, dünyada henüz Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler yokken, insan hak ve hürriyetlerinden söz edilmezken Türkler gittikleri yerlere bu nimetleri götürmüşlerdir. Yoksa Fâtih ve öteki Türk hakanları din hürriyetini tanurlar mıydı? Osmanlı İmparatorluğu, çekildiği yerleri anayurttan daha çok imar etmişti. Aynı ülkelerde bağımsız devletler kurulmuştu. Bütün bunlar Türk medeniyetinin insanlığa hizmet prensibi üzerine kurulduğunu belirtmektedir.

Daha mühim bir sebep var. Bugün insan hak ve hürriyetleri temelini dayanan çağdaş medeniyeti dikta düzenine karşı koruyacak güçlerin başında Türk ordusu gelmektedir. Artık Türk Milleti olmadan medeniyetin korunamayacağını unutmamalıyız. Onun içindir ki, Batı dünyasının Türkiye ile iş birliği yapması, devletin güçlenmesinden endişe değil, memnunluk duyması icap eder. Çünkü kalkınan Türkiye Batı için olduğu kadar hür dünya için de bir itimâd kaynağıdır. Onun için bir yandan iç çekişmeleri ortadan kaldırarak Anadolu'da yeni medeniyetin güçlü devletinin kurulması için çalışırken öte yandan da dünyaya, hususiyile Batılılara Türk'ün, insanlığın yücelmesi yolunda vazgeçilmez bir güç olduğunu göstermek suretiyle bitmiyen savaşı bitmiyen barışa çevirmeliyiz. Bu yolda da başarıya ulaşacağımıza, Atatürk'ün deyişiyle, aslâ şüphe etmemeliyiz.

L Ü G A Z L A R A D A İ R

Doç. Dr. Amil Çelebioğlu

Lûgaz, lûgatte *meyl etmek, yaban fâresinin delikleri mânâsınadır. Veyâ eğri çaprasık yola derler, sâlikine müşkil ola.*¹ Cem'i elgâz gelen bu kelime istilahta, *bâzi evsâfın zikr ü tavsifiyle iktifâ veyâ mübhem bir tarzda ifâde edilen*² mes'elelere de tâbir olunur.

Klâsik edebiyatta mevzu'u, insan isminden başka her şey olabilen bilmecelelere lûgaz denilir. Diğer bir târifile: *Lûgaz oldur ki bir nesnenin evsâfın zikr edip sorarlar. Bâdehu onu, akl ile bulurlar. Meselâ:*

*Ol nedir ki yok durur cisminde can
Karnı içi dopdolu yılan çıyan
Dili yokdur yetmiş iki dil bilir
Başını kesiceğez söyler ayan*

*İşte bu kalemdir. Bunun gibi nesnelere ki onlardan âdem olanın gayrisi çıkar, ona lûgaz derler.*³

Lûgaz ilmi, *furû'-ı ilm-i beyândandır. Ve bunun tafsili ve tahkikinin tahsili ona mevkûfdur. Târifini takdime vechi dahi budur ki elgâz, el-fâzın maksûda delâletidir. Gâyet hafiyeye olan delâlet ile.*⁴

Lûgaz edebiyatı arablarda daha çok gelişmiş, İranda ise muammâgûluk taammüm etmiştir.⁵ Türk edebiyatında ise bildiğimiz kadariyle her iki şeklin de onbeşinci asırdan itibaren tekâmül etmeye başladığını, bilhassa onsekizinci asırda, en verimli devresini yaşadığını görüyoruz.

Lûgazlar, umûmiyetle manzumdurlar. Aruzun çeşitli kalıplarıyla yazılmışsa da fâilâtün fâilâtün fâilün vezniyle nisbeten daha ziyâde kar-

(1) Ahteri Mustafa Çelebi, Ahteri-i Kebir, İst., 1292, c. sh. 193.

(2) Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lûgati, İst., 1945, c. IV, sh. 296.

(3) Mecmua, Erzurum, A.Ü. Ktp., nr 11.

(4) Taşköprüzâde Ahmed, terc. Kemâleddin Mehmed, Mevzûatü'l-Ulûm, İst., 1313, c. I, sh. 298.

(5) A.e., sh. 303.

“Yine mi kavga var?”

“Hayır. Tahira'nın kızı olmuş, ama çocuk ölü doğmuş!” diyerek hıçkırıklar içinde içeri girdi.

Düşündüm ki “Tahira ve Ata tekrar kavga ederlerse, hangi Tutu aralarını düzeltecek?”

(“Boş Şişeler, Boş Kutular” adlı kitaptan)

¹ Aşraf, A.B., *Masa'il-e Adab-Tankid o Tacziya*, Sang-e Meel Publications, Lahor 1995, s. 415

² Der. Aşraf, A.B.; Ahmad, Anvar, *Minto ki Bis Kahaniyan*, Beacon Books, Multan 1993, s., 9-10

³ Ahmad, Anvar, *Urdu Afsana-Tahkik o Tankid*, Beacon Books, Multan 1988, s. 207

⁴ Der. Aşraf, A.B.; Ahmad, Anvar, *a.g.e.*, s., 10

⁵ Aşraf, A.B., *Kuĉh Na'e aur Purane Afsananigar*, Sang-e Meel Publications, Lahor 1987, s. 79

⁶ Özellikle altın tartmakta kullanılan ağırlık ölçüsü birimleri.

⁷ 1919'da Müslümanlar ve Sihler, Amritsar'da bir açık toplantı yaparlarken. İngilizler üzerlerine ateş açmış ve bu olayda çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

⁸ 1947'de Hindistan ikiye ayrıldı. Müslümanlar “Pakistan” adıyla ayrı bir ülke kurdu. Bu bölünme sırasında çatışmalar meydana geldi ve binlerce insan öldü. Binlerce tecavüz olayı yaşandı ve can ve mal kaybı oldu.

⁹ Ahtar, Salim, *Afsana - Hakikat se Alamat tak*, Maktaba-e Aliya, Lahor 1976, s. 231

¹⁰ “Dhuan”, “Bu”, “Kalî Şalvar”, “Thanda Goşt”, “Khol Do” ve “Upar, Niĉe aur Darmiyan” gibi öyküleri yüzünden, Minto hakkında dava açılmıştır. (*Minto ki Bis Kahaniyan*, s. 10)

¹¹ Ahtar, Salim, *a.g.e.*, s. 229

¹² Aşraf, A.B., *Masa'il-e Adab.....*, s. 428

¹³ Der. Aşraf, A.B.; Ahmad, Anvar, *Minto ki Bis.....*, s. 165-173

¹⁴ Pakistanlı ünlü matematikçi. “Haksar Hareketi”nin lideri.

KLÂSİK ARAP ŞİİRİNDE LUĞAZ

M. Faruk Toprak*

Özet: Bu makalede, Abbasi Devrinden itibaren klâsik Arap edebiyatında müstakil bir şiir konusu olarak ortaya çıkan ve *bilmece şiir*, *muamma şiir* anlamına gelen *luğaz* ele alınmaktadır.

Summary: In this article we deal with some poems, that flourished in the Abbasid period, named *luğaz* and means *poems composed in riddles*.

Luğaz, sözlükte Jerboa (Yerbû') denilen çöl faresinin yuvasına verilen addır. Jerboa, saklandığı yerin bulunmaması için yer altında bir sağa bir sola açılan yollar kazar ve labirent şeklinde bir yuva yapar. Edebiyatta ve özellikle şiirde, bir sözü ya da bir kavramı doğrudan ifade etme veya bir nesneyi açık bir dille tasvir etme yerine onu ima eden ifadeler kullanılıp şiiri bir bilmece hatta bazen bir muamma şekline sokmaktır.

Cahiliye ve Emevî dönemleri şairlerinin divanlarında ve yine bu dönemlere ait seçme şiirleri içeren koleksiyonlarda luğaza hemen hemen hiç rastlamamaktayız. İlk luğaz örneklerini Hammâd er-Râviye'nin (ö. 155/771) bazı beyitlerinde görmekteyiz. Adaşları Hammâd 'Acred, Hammâd ez-Zibirkân (en-Nahvi) ve Bekr b. Mus'ab el-Muzenî ile bir dost meclisinde bir araya gelen Hammâd, şair Ebu 'Atâ' es-Sindî'yi de meclise çağırır. Ebu 'Atâ', bazı harfleri telaffuz edemeyen ve *cim* harfinin yerine *zâ*, *şin* harfinin yerine *sin* harfini çıkaran birisidir. Meclistekiler, içinde bu harflerin bulunduğu *cerâde* (çekirge) ve *zucc* (mızrağın sivri ucunun oturtulduğu yuvarlak demir) kelimelerini ona söyleyip eğlenmek isterler. Hammâd kendisine, *Luğazla aran nasıl?* diye sorar. O da, *iyidir* diye cevap verince Hammâd şöyle sorar:¹

فما صفراء تكنى ام عوف كأن رجيلتيها منجلان

Künyesi Ummu Avf olan ve ayakları adeta birer orak olan sarı renklinin adı nedir?

Ebu 'Atâ' hemen *zerâde* cevabını verir. Hammâd, *bidin* diyerek bir başka soruya geçer:²

فما اسم حديدة في الرمح ترسى دوين الصدر ليست بالسنان

Mızrağın baş kısmının biraz altına yerleştirilen ve sivri ucu olmayan demirin adı nedir?

* Prof. Dr., A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı. Anabilim Dalı.

تحقيق
الدكتور
عياد
الثبتي

شرح القصيدة اللغزية في المسائل النحوية لابن لب الغرناطي [ت ٥٧٨٢هـ]

الحمد لله رب العالمين ، والصلاة والسلام على خاتم الأنبياء والمرسلين نبينا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين ، وبعد فهذا شرح لأرجوزة في الألفاظ النحوية للامام أبي سعيد بن لب الغرناطي ، عثرت على نسخة جيدة منه ضمن مجموع بالخزانة العامة بالرباط منذ سنوات ، فانتسخته لنفسي ، ثم وجدته كاملا في الأشباه والنظائر للسيوطي ، فعدلت عن النظر فيه ، لكن ما مئني به كتاب الأشباه والنظائر المتداول من تحريفات وتصحيحات وأسقاط جدد في نفسي الرغبة في معاودة النظر في ذلك الشرح ، فعرضته على ما في الأشباه والنظائر ، فتبين لي أن في نشره تصحيحا لقدر طيب من الأشباه والنظائر ، ثم اطلعت بعد أمد على نسخة أخرى منه محفوظة مصورتها في مكتبة مركز البحث العلمي بمكة ، فحققت له مقدمة قصرت الحديث فيها على ترجمة ابن لب ونسبة شرح القصيدة اللغزية اليه ، ووصف النسخ المعتمدة في تحقيقه ، ثم أتبع النص فهارس للقرآن الكريم ، وأقوال العرب ، والشعر ، والأعلام ، والكتب الواردة في النص ، والموضوعات .

والله أسأل التوفيق والسداد . . .

« ابن لب »

الغرناطي في عصره ، وفي العصور التالية فإن أخباره القليلة المستقاة من ترجمته المتكررة في كثير من كتب التراجم^(١) ، والمعتمدة على ما كتبه

على الرغم من الشهرة العريضة التي حظي بها أبو سعيد فرج بن قاسم بن أحمد بن لب

السهب ٢٨٠/٦ ، ونيل الإبهاج ص ٢١٩ ، وطلقات المسالكية لمجهول « خط » ص ٤٢٥ ، وكشف الظنون ١٣٤٨/٢ ، وافيح المكنون ١٥٥/٢ ، وهديّة العارفين ٨١٦/١ ، ٧٣١/٢ ، والأعلام ١٤٠/٥ ، ومعجم المؤلفين ٥٨/٨

(١) انظر ترجمته في الإحاطة ٢٥٣/٤ ، ونيل الجمان ص ١٨٦ ، والكتيبة الكامنة ص ٦٧ ، ومهرس السراج (خط) ص ٣١٧ ، وغاية النهاية ٧/٢ ، وبرنامج المجازي ص ٩١ ، والندباج السذهب ١٣٩/٢ ، ولقط الفرائد « ضمن ثلاثة كتب في الوفيات » ص ٢٢٠ ، بغية الوعاة ٢٤٣/٢ ، ودرة الحجاد ٢٦٥/٣ ، ونفع السطيب ٥١١/٥ ، وشذرات

واللَّغزُ، بالفتح، ميلك بالشيء عن وجهه وصرفه عنه، وقد استعمله
الأدباء والشعراء في الإتيان بعبارة أو بيت يدل ظاهرهما على غير الموصوف
بهما، ويدل باطنهما عليه، ويستخرج معناه بالحدس والجزر.

قال حاجي خليفة في كتابه (كشف الظنون ١/١٤٩): «علم الألفاظ
علم يتعرف منه دلالة الألفاظ على المراد دلالة خفية في الغاية، لكن لا بحيث
تنبو عنها الأذهان السليمة، بل تستحسنها وتنسج إليها، بشرط أن يكون
المراد من الألفاظ الذوات الموجودة في الخارج، لأن المراد من الألفاظ اسم
شيء من الإنسان وغيره. وهو فرع من علم البيان، لأن الاعتبار فيه وضوح
الدلالة» (انتهى).

وقد عرف العرب اللغز منذ القديم، فاصطنعوه في أشعارهم وفي
قصصهم، فقد روى علي بن ظافر الأزدي في كتابه (بدائع البدائ) الحوار
الشعري المنسوب إلى امرئ القيس وعبيد بن الأبرص حين التقيا. قال عبيد:
كيف معرفتك في الأوابد؟ فقال: ألتق ما أحببت. فقال عبيد:

ما حية ميته أحييت بميتتها   درداء ما أنبتت سنناً وأضراسا
فقال امرؤ القيس:

تلك الشعيرة تُسقى في سنا بلها   فأخرجت بعد طول المكث أكدا سا
فقال عبيد:

ما السود والبيض والأسماء واحدة   لا يستطيع لهن الناس تمساسا
فقال امرؤ القيس:

تلك السحاب إذا الرحمن أرسلها   روى بها من محول الأرض أياسا

- lugat -
- muammer

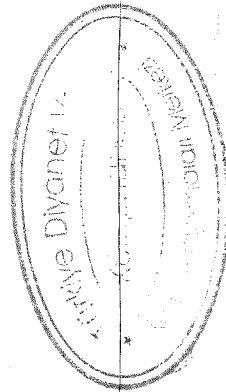
الألفاظ والأحاجي والمعميات

الأستاذ خير الدين شمسى باشا

الألفاظ جمع اللُّغز بضم اللُّغز وفتح وسكون، واللُّغز بفتح وسكون، واللُّغز
بالتحريك، والألفوزة، واللُّغيزى، واللُّغيزاء، كل هذا حفرة اليربوع (أو
الضبب، أو الفأر) في جحره تحت الأرض. سمي بذلك لأن هذه الدواب
تحفر الجحر مستقيماً إلى أسفل، ثم تعدل عن يمينه وشماله عروضاً تُعميه
ليخفى سلوكه.

يقال: لَغَز اليربوع في حفرة لَغَزاً، وألغَز فيه إلغازاً: أي حفر في جانب
جحره طريقاً ملتوية، وفي الجانب الآخر طريقاً مثلها، وفي الجانب الثالث
والرابع كذلك، لتشكل على داخلها، فإذا طلبه الصائد من جانب نفق من
الجانب الآخر.

ومن المجاز قولهم: لَغَز المرءُ كلامه، وألغَزَه، وألغَزَ فيه: أي عمَّاه ولم
يبينه، وأضمره على خلاف ما أظهره. ولغَز في يمينه: دلَّس فيها على الخلو ف
له، ومن هذا ما جاء عن عمر (رض) أنه مرَّ بعلقمة بن القعواء يبايع أعرابياً
يُلغز له في اليمين، ويرى الأعرابي أنه قد حلف له، ويرى علقمة أنه لم
يحلف له، فقال له عمر: ما هذه اليمين اللغيزاء؟

Mehmet Kalpaklı

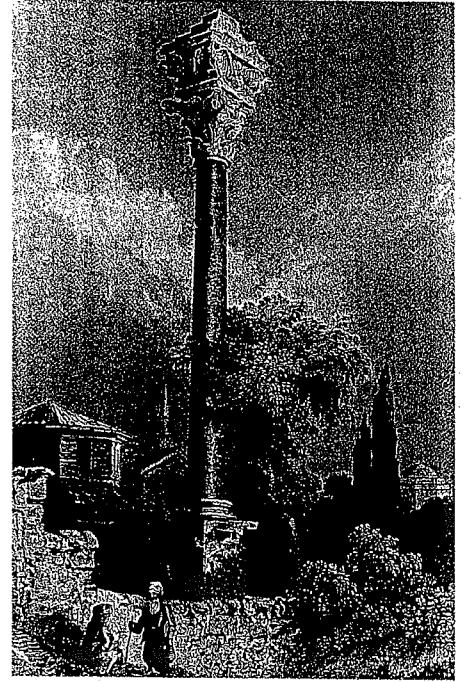
Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi'nde öğretim görevlisi olan yazar, 17. yüzyıl
şairlerinden Kâmî'nin bir "lugaz"ında İstanbul'un semt
adlarının izini sürüyor.

9002 1995 50

MARDE YAYINLARI
SONRA SİYEM YAYINLARI

16-17. Yüzyıllarda Mahalle ve Semt Adları

Kâmî'nin "Lugaz"ı

Kıztaşı.

Bartlett

Hepimiz oturduğumuz mahallenin, sokağın ya da semtin adını biliriz ve günlük yaşantımızda, iletişimde sık sık kullanırız da nedense bu ismin ne zaman ve nasıl konulduğunu, ne anlama geldiğini pek düşünmeyiz. Oysa, 1453'te geldiğimiz bu, halkların ve kültürlerin potası olmuş şehrin ta o zamandan beri kullandığımız, değişmemiş semt adları, mahalle adları vardır.

Yeni tarihçilik anlayışı, geçmişte tarih araştırmalarının (şehir tarihi veya edebiyat tarihi de olabilir) dışında kalan birçok konuyu ele almaktadır. İşte, burada inceleyeceğimiz manzume de klasik edebiyat tarihi içinde pek bir yere yerleştiremeyeceğimiz türden. Divan şiirinin klasik manzumelerinden değil. Şekil açısından (nazım türü, kafiye ve vezin) bir divan şiirini andırsa da içerik açısından oldukça yadırgatıcı.

-Lugar

D.1528

مجلة جامعة الإمام
محمد بن سعود الإسلامية

العدد الثالث عشر

1995 Riyadh

ذو القعدة ١٤١٥ هـ

شرح الألفاز

تأليف : عبد الملك بن جمال الدين العصامي المعروف بالملا عصام

المتوفى سنة ١٠٣٧ هـ.

تقديم وتحقيق :

الدكتورة فائزة عمر المؤيد

قسم اللغة العربية - كلية الآداب للبنات

الدمام

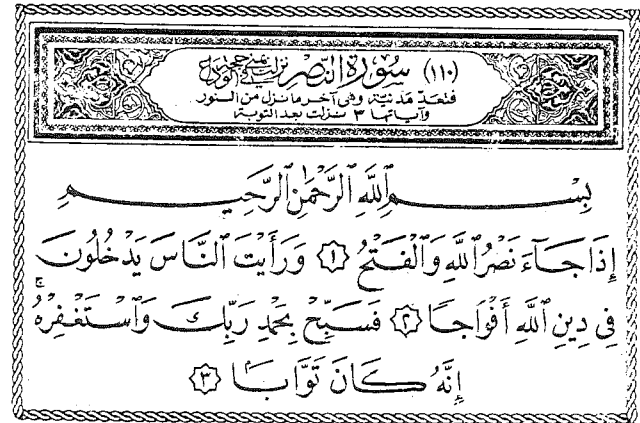

يوم الفتح المبين

« فتح مكة »

عبد القادر التحافي

المعيد الركن

الحمد لله رب العالمين، ذي القوة المتين، والقول
اليقين * ... وكان حقاً علينا نصر المؤمنين * . والصلاة والسلام
على نبينا محمد سيد المرسلين وعلى آله وصحبه أجمعين ،
وطوبى لجنده الغر الميامين ،

أما بعد :

فإن أيام الإسلام (المعارك) الحاسمة في القرآن هي يوم
الفرقان (معركة بدر) ويوم التقى الجمعان (معركة أحد) ويوم
الاحزاب (معركة الخندق) ويوم الفتح المبين (فتح مكة) ويوم
حنين (معركة حنين) .

وأن ما حصلت عليه من ثياب النقول مستمد من أربعة
مصادر أصول ، هي : مغازي الواقدي والسيرة النبوية لابن هشام
ومعجم ما استعجم للبكري ، والسيرة النبوية لاحمد زيني دحلان
فلمؤلفيها الثناء الجميل ، أما بقية المراجع الحسنی المُعبأة في
الحواشي (الهوامش) فلمؤلفيها الشكر الجزيل ، فلولاهم
- الأوائيل والأواخر - ما كانت هذه الدراسة لتصل الى عين الناظر
بهذا الشكل القريب من المآل بتصوري الضارب في الخيال -
على الرغم من تناقض الروايات وتباين الاقوال - والكمال لله
وحده ، الكبير المتعالي .

صدر الكلام

صلح الحديبية ، المتعقد في السنة السادسة الهجرية ، بين
المسلمين وحلفائهم من جهة وقريش وحلفائهم من جهة أخرى ،
كان أمده عشرين سنة . وفي بواكير هذه المدة ، مدة الصلح ، شرع
الرسول ﷺ بتحسين العلاقات بين المسلمين وقريش بخاصة ،
وسائر القبائل العربية عامة . ومن مبادراته بالأحتواء المعنوي
والاقتصادي العطوف في هذه البواكير مبادرة إنقاذ قريش من
مجاعة كادت تلم بها ، فقد أصاب مكة قحط فشكا أهلها الفاقة .
وكانت قريش تشتري الحبوب من اليمامة الثرية بهذا المحصول .
لكن لإسلام رئيس القبيلة (ثمامة بن أثال) من بني حنيفة فقد
امتنع عن بيع وتسويق الحبوب الى قريش فتضروا جوعاً حتى
ارسلوا الى النبي ﷺ ليقنع تمامة ببيعهم الحبوب وتسويقها
اليهم ، فقبل النبي الرؤوف الوساطة وأوعز بإجراء صفقات البيع ،
فضلاً عن أن الرسول ﷺ أرسل خمس مئة دينار ذهباً وطلب أن توزع
على فقراء مكة . فلما بلغ الخبر أبا سفيان قال : يريد محمد
مخادعة السكان لا سيما الفتيان . واستمر الاحتواء النبيل
(فبعث الرسول ﷺ بكميات من التمور الى مكة تُسلم الى أبي
سفيان مقايضة بالالحم (الجلود المدبوغة) وكانت كاسدة بائنة
أذاك لأنشغال الناس أيام القحط بالغذاء فقط ، ولا شيء يسد
الحاجة مثل الحبوب والتمور طعام عامة الناس . حاول أبو سفيان
رفض الصفقة غير أن الجوع اضطره الى الاتساع . وكَم أحس
الناس بالسعادة عندما علموا أن التمر الذي ياكلون أرسله محمد
ﷺ والمسلمون^(١)) كما أتاحت سنوات صلح الحديبية للمسلمين
ان ينطلقوا بتقدم سُويقي من مركز الدولة الإسلامية (المدينة
المنورة) كائنةً للمسلمين وقاعدتهم الأمانة الى جميع الجهات
المحيطة لتأمين المناطق المجاورة والمتاخمة من مناوئة
ومسالمة ، مقاتلين الكفار المتطرسين بفلطجة مأمور بها فيما
بعد .

قال تعالى * يا أيها الذين آمنوا قاتلوا الذين يلوونكم من الكفار
وليبدووا فيكم غلظة^(٢) . * . علماً أن حال السلم كانت هي المقصد

الأسنى ، أما حال الحرب فكانت الاستثناء لقوله تعالى * فإن
انتهوا فلا عُذْوَانُ إِلَّا عَلَى الظالمين^(٣) * وقوله غَزُ مِنْ قَاتِل * وإن
جندخوا للسلم فَاجْتَنِعْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ^(٤) .. * وقد أفاءوا على
المسلمين بصق اليهود والتحاليف اليبود ورغوبهم بدخول دين
الواحد المعبود . وهكذا انداح نور الإسلام على هذا النظام يفتح
المعقول على الحق قبل فتح الطلول . وإبان عقد الصلح وتأسف
المسلمين على رجوعهم من الحديبية دون عُمرَةٍ فورية أنزل الله
تعالى قوله * لقد صدق الله رسوله الرؤيا بالحق لتدخلن المسجد
الحرام إن شاء الله آمنين مخلصين يئوسكم ومقصرين لا تخافون
فَعَلِمَ مَا لَمْ تَلْمُوا فَجَلَّ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتَحًا قَرِيبًا^(٥) * أي أن الله
جل جلاله علم ما في صلح الحديبية من الخير والاصلاح ما لم
تلموا به أنتم في حينه فجعل دون دخولكم مكة هذا العام فتحاً
قريباً . وكان هذا بشارة بفتح خيبر وتحجيم الخطر اليهودي في
المنطقة والاندحاح والتوسع حول المدينة المنورة لمسافات بعيدة ،
ومن ثم فتح مكة المكرمة الفتح المبين .

نقض العهد والميثاق :

كانت الحرب قائمة في الجاهلية بين خزاعة وبني بكر بن
عبد مناة بن كنانة حتى اقتتلتا عند انصاب الحرم . فلما كان صلح
الحديبية دخلت خزاعة في عقد رسول الله ﷺ وعهده . ودخلت بنو
بكر في عقد قريش وعهدهم . (واستمرت الحال على هذا المنوال
الى ان مضى اثنان وعشرون شهراً من صلح الحديبية إعتدت
عندها بنو بكر على خزاعة بهجوم مباغت بعد أن أعانتهم قريش
بالسلاح والكرام : الشدة) والرجال وشؤوا ذلك سرا فلما تحذر
خزاعة ، وجعلوا ميصادهم عند ماء بارض خزاعة يدعى الوثير ،
ووافوا للميعاد وفيهم من رجالات قريش المنتكبين
صفوان بن أمية ومكرب بن حفص وحويطب بن عبد العزى وأجلبوا
معهم أرقاعهم^(٦)) .

وكان رأس بني بكر نوفل بن معاوية النفاثي الدؤلي ، فبيّتوا
خزاعة ليلاً وهم آمنون من عدوهم ولم يكونوا على حذر ولا عُدة ،
ولم يزالوا يقتلونهم حتى انتهوا بهم الى الحرم في مذبحه فؤارة
النم . (ولما انتهى أمر هذه المذبحة الى ابي سفيان قال : هذا
والله امر لم يشهده ولم أعب عنه ، لا حبل هذا إلا عني ، ولا والله
ما شؤرت فيه ولا هويت حيث بلغني ، والله ليفزونا محمد إن صدق
ظني ، وهو صادقي ، وما لي بئذ أن آتي محمداً فأكله من يزيد في
الهدنة ويجدد عهد الحديبية قبل أن يتلغ هذا الامر . فقالت
قريش : قد والله أصبب الرأي ! . وندمت قريش على ما صنعت من
عون بني بكر على خزاعة وعرفوا أن رسول الله ﷺ لن يدعهم حتى
يُفْرَقُوا . فخرج ابو سفيان من مكة المكرمة الى المدينة المنورة

that love for God must be expressed by obedience to His law. As for God's 'love' or 'yearning' for his creatures, he asserted rather that God wills the good of the believers. Their low opinion of *hawā* was due to the word's being used in the **Koran** and *hadīth* to mean 'lust' (for women, possessions, power or any earthly thing) or 'craving'. Thus Ibn al-Jawzī took this term from the vocabulary of the preacher, a profession in which he had earned wide fame, and applied it unhesitatingly to condemn even the chaste, unconsummated passion celebrated in poetic and narrative art and in a long tradition of discourse and debate.

Further reading

Bell, J.N., *Love Theory in Later Hanbalite Islam*, Albany (1979).
Giffen, L.A., *Theory of Profane Love among the Arabs*, New York (1971).
—, 'Love poetry and love theory in medieval Arabic literature', in *Arabic Poetry: Theory and Development*, G.E. von Grunebaum (ed.), Wiesbaden (1973), 107-24.
Vadet, J.-C., *L'Esprit courtois en Orient dans les cinq premiers siècles de l'Hégire*, Paris (1968), espec. Pt. 2.

L. A. GIFFEN

See also: courtly love

riddles. **Al-Harīrī** built several of his *Maqāmat* on series of riddles; among his imitators in this respect was **Nāṣif al-Yāzījī** in his *Majma' al-bahrayn* (see further *maqāma*). The various forms and terms are discussed by scholars of stylistics and *badī'*, among them **Ibn Rashīq**, **Ḍiyā' al-Dīn Ibn al-Athīr** and **Ibn Hījja al-Ḥamawī**. Folk riddles in dialect are found in every Arab country (see **folklore**).

Further reading

Chyet, Michael L., "A thing the size of your palm": a preliminary study of Arabic riddle structure', *Arabica* 35 (1988), 267-92.
Scott, Charles T., *Persian and Arabic Riddles: A Language-centered Approach to Genre-definition*, Bloomington and The Hague (1965).
Smoor, Pieter, 'Enigmatic allusion and double meaning in Ma'arri's newly discovered *Letter of a Horse and a Mule*', *JAL* 12 (1981), 49-73, and 13 (1982), 23-52.
—, 'The weeping wax candle and Ma'arri's wisdom-tooth: night thoughts and riddles from the *Gāmi' al-awzān*', *ZDMG* 138 (1988), 283-312.
Weil, Jürgen W., *Mädchennamen - verrätselt. Hundert Rätsel-Epigramme aus dem adab-Werk Alf ġāriya wa-ġāriya (7./13. Jh.)*, Berlin (1984).

G. J. H. VAN GELDER

See also: *mu'ammā*

Luqmān

Legendary pre-Islamic sage, incorporating various traits in later tradition. Known in the *Jāhiliyya* as one of the 'long-lived' (*al-mu'ammārūn*), the **Koran** (*Sūra* 31: 12: 'Indeed, We gave Luqmān [the book of] maxims') established Luqmān as the utterer of admonitions, proverbs and wise maxims, laying the foundation for his later interpretation as the '*hakīm* par excellence'. Bearing close resemblance to the wise **Aḥiqar** (**Ḥaiqar**), he is profusely attested in a wide range of works in the fields of wisdom literature and proverbs. Only with the age of translation (probably not before the seventh/thirteenth century) did Luqmān also come to be regarded as the author of **fables**, apparently identifying him with the Greek **Aesop**. This is, however, no indigenous Muslim Arabic tradition, since the Paris manuscript published by J. Derenbourg appears to be an adaptation of the Syriac version of **Aesop** originating in Christian circles in Mamlūk Syria.

bicok ualoooy
ceh w.
telu bi ar-ka
medallid

-Lugaz

lughz

'Riddle'. An ancient genre, taking many forms both in prose and in verse. Instead of *lughz* (pl. *alghāz*) one also finds *uhjiyya* (pl. *ahājī*), *ta'miya* and *mu'ammā*, terms that are not rarely used indiscriminately. The riddle may take the form of a question; in poetry however, it often employs the old '*wāw rubba* formula' (the particle *wa-* followed by a genitive) which in ordinary poetry is used to introduce a description. It may be noted that much traditional descriptive poetry resembles riddles in its employ of paraphrastic 'kennings' rather than straightforward naming. Many an 'ekphrastic epigram' in the style of **al-Ma'mūnī** may be read as a riddle (see further **epigram**). Riddles may be found scattered in old stories attributed to the pre-Islamic **bedouins**, in the *hadīth* and elsewhere; and collected in chapters such as in *al-Zahra* (ch. 89) by **Ibn Dā'ūd al-Iṣbahānī**, *al-Iqd al-farīd* by **Ibn 'Abd Rabbih**, or *Hilyat al-muḥāḍara* by **al-Ḥātīmī**. The works of **Abū al-'Alā' al-Ma'arri** are riddled with

SiCCA
kicok
Love
romances
Sohat
in wali
furuqa
grip
Bacillat
kelahar
Kadlar
kullamaw
Limon
waw
aylela
reina
Dinat
adici
Lay
kasi
Gyank

over cast
riddle

di aladit

20

lugarlara ddu

سیر تحول و کاربندی

چیستان در شعر فارسی*

علی اصغر سیّدغراب

بخش ایران‌شناسی دانشکده ادبیات دانشگاه لیدن (هلند)

مدعی گو لغز و نکته به حافظ مفروش
کلک ما نیز زبانی و بیانی دارد

دچار شوند: در اخبار آمده است که هومر از اینکه نتوانست جواب
یک لغز را بیابد دق کرد و اندک زمانی بعد درگذشت.^۵

ایران‌شناس فقید ا.ج. براون در کتاب چهار جلدی خود، تاریخ
ادبیات ایران، بیش از دو جمله و ده بیت شعر نکته قابل توجه
دیگری در زمینه لغز بیان نمی‌کند. در جمله اول به نامفهوم‌ی‌الغاز
اشاره می‌کند: «این‌الغاز معمولاً خیلی نامفهوم هستند و متأسفانه
باید بگویم که پاسخ چیستانی را که در اینجا شاهد آورده‌ام

حاشیه:

(*) این مقاله در دانشگاه لیدن (هلند) با کمک مالی «مؤسسه پژوهش‌های
علمی هلند» (NWO) نوشته شده است. قسمتی از این مقاله در کنفرانس
فصاحت و بلاغت در دانشگاه کیمبریج انگلستان در ماه مارس ۱۹۹۹
میلادی خوانده شد.

(۱) در کتب تخصصی، در مبحث چیستان نویسی، اشاره‌های گونه‌گونی
به چیستانهای فارسی شده است. نگاه کنید به:

F. Tupper, *The Riddles of the Exeter Book*, Boston: 1910.
p. xx.

در اینجا اشاره شده است به منبع اصلی توراندوت (*Turandot*) شیلر، که از
هفت پیکر نظامی گنجوی و داستان توراندخت او گرفته شده است.

2) Archer Taylor, *The Literary Riddle Before 1600*,
Berkeley: University of California Press, 1948, p. 11.

3) J. A. Cuddon, *A Dictionary of Literary Terms*, Penguin
Books: 1982, s.v. "Riddle".

4) A. Tylor, *op. cit.*, p. 40.

تیلور اطلاعات خود را از کتاب:

J. B. Friedreich, *Geschichte des Rätsels*, Dresden: 1860

گرفته که او هم به نوبه خود از کتب شرق‌شناس فقید فان هامر پورگشتال
اقتباس نموده.

5) A. Tylor, *op. cit.*, p. 42.

تاریخچه پژوهش چیستانهای فارسی

هرچند که لغزها و معماهای فارسی جای ویژه‌ای در ادبیات جهان
دارد، ولیکن تاکنون هیچگونه پژوهش جامع علمی در این سبک
کهن، سرگرم‌کننده و پرمحتوای ادبی صورت نگرفته است.^۱ آرچر
تیلور پس از اشاره به تأثیر لغزهای شرقی در لغزهای ادبیات غرب
در کتاب خود با عنوان لغزهای ادبی پیش از ۱۶۰۰ میلادی
می‌نویسد: «نگارش تاریخ لغزهای شرقی کاری است خواستنی،
هم برای شناختن ماهیت و چگونگی آنها و هم برای پرتوافکندن
بر سیر تطور لغز در غرب، ولیکن احتمال می‌رود که این خواست
هیچگاه تحقق نیابد».^۲ به نظر می‌رسد که پیشگویی تیلور صحیح
از آب درآمد چرا که دستداران این سبک ادبی زیبا همچنان در
انتظار پژوهشی علمی در هنر چیستان‌سرایایی‌اند. کادن در فرهنگ
اصطلاحات ادبی می‌نویسد که در ادبیات فارسی مجموعه‌ای کهن
از لغز وجود دارد.^۳ هر چند گفتار کادن وجود این مجموعه را نوید
می‌دهد، اما متأسفانه (اگر معمانویسی را در اینجا کنار بگذاریم)
چنین مجموعه‌ای در زبان فارسی وجود ندارد، حداقل نه به
صورت مجموعه بلکه به صورت پراکنده در دیوان اشعار شعرای
متقدم. تیلور صفحات متعددی به‌الغاز (چیستانها) عربی اختصاص
می‌دهد و تنها سه صفحه صرف چیستانهای فارسی می‌کند. در حالی
که تیلور به چیستان‌سرایان فارسی اشاره می‌کند و نامهای آنها را
به طور غیر مستقیم از شرق‌شناس معروف، هامر پورگشتال، نقل
می‌کند، وی می‌نویسد «لغزهای هیچ‌یک از این نویسندگان ایرانی
به زبانهای اروپایی بازگردانده نشده و ایران‌شناسان هیچگونه
علاقه‌ای به آنها نشان نداده‌اند».^۴ تیلور انگشت بر نقطه ضعف
می‌نهد چرا که ادبا چندان توجهی به این سبک نکرده‌اند. شاید هم
استادان تاریخ ادبیات فارسی می‌ترسند که به سرنوشت هومر

168528

Lugat (120248)

مجمع الأنوار

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	168528
Tas. No:	398.6 HAY.M

تصنيف

خير الدين شمسى باشا

١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م

Lugar

القصيدة النونية في الأحاجي والألغاز النحوية

لأبي سعيد فرج بن قاسم بن أحمد بن لب التغلبي الغرناطي المتوفى سنة ٧٨٢هـ.

(نفع الطيب ٢: ٢٦٥، بغية الوعاة: ٣٧٢، ودرة الحجال ٢: ٤٥٣) قصيدة في سبعين بيتاً
أولها:

أحمد ربي حمد ذي إذعان

(كشف الظنون: ١٣٤٨) خ بريل أول ٦٢٦ ثان ١١٦٤ - والرباط ٥٢٧ (بروكلمان ٧: ٥٢٢).

— شرح للمؤلف

دار الكتب المصرية ثان ١٢١/٢

(بروكلمان ٧: ٥٢٢) قلت: يحقق مع

قصيدة المؤلف اللامية السابقة).

- Lugar

القصيدة اللامية = بدء الأمالي

القصيدة اللامية في الأحاجي والألغاز النحوية

لأبي سعيد فرج بن قاسم بن أحمد بن لب التغلبي المتوفى سنة ٧٨٢هـ .

(بغية الوعاة : ٣٧٢ ، درة الحجال ٢ : ٤٥٣ ، نفع الطيب ٢ : ٢٦٥ ، الديقاج المذهب :

٢٢٠ ، شذرات الذهب ٦ : ٢٨٠ ، هدية العارفين ١ : ٨١٦) قصيدة أولها :

خذ حكم أجوبة مع ما يشاكلها   نظما على جملة منها قد اشتملا

***

أوله : الحمد لله المنفرد باختراع المفقود الخ

خ برلين ٦٧٥٣ .

يحيى بن محمد بن محمد بن عبد الله بن عيسى

بن شبل بن أبي البركات .

— فتح المنان في الأجوبة الثمان

05 000 2007

MADRID

Luga 3

الدرة الخفية في الألغاز العربية

للشيخ محمد بن أحمد بن علي بن سليمان المعري المعروف بابن الركن المتوفى سنة ٨٨٠هـ .
(الضوء اللامع ٧ : ١٣ ، كحالة ٨ : ٢٩٧) . منظومة .

البيان الخ خ سنة ٨٩٥هـ بدار الكتب
المصرية ٣٤ ش .

— ضوء الذبالة شرح الدرّة الخفية للمناظم

أوله : أما بعد حمد الله على ما ألهم من